

חינוך נגד גזענות בהכשרת מורים ומורות

ד"ר גליה זלמנסון לוי
המרכז לפדגוגיה ביקורתית, סמינר הקיבוצים

التربية لمناهضة العنصرية في إعداد المعلمين والمعلمات

د. جاليا زلمنسون ليفي
مركز التربية النقدية، سيمينار هكيبتوسيم

חינוך נגד גזענות בהכשרת מורים ומורות

ד"ר גליה זלמנסון לוי, המרכז לפדגוגיה ביקורתית,
סמינר הקיבוצים

U.S. Middle East Partnership Initiative

מסמך זה פורסם בתמיכת קרן MEPI. האחריות על תוכן המסמך היא של
האגודה לזכויות האזרח בישראל.

This document was published with the support of the United States Middle East
Peace Initiative. The responsibility for the documents content is ACRI's alone.

פתח דבר

מורים ומורות הם דמויות משמעותיות שביכולתן להעניק חוויות המעצבות תפיסת עולם: המורה למתמטיקה שמחברת את חומר הלימוד למציאות החיים בישראל, המורה לספרות שעצר את השיעור כשנזרקה הערה פוגענית כלפי אחד התלמידים, או מחנכת הכיתה שהקדישה את שעות החינוך לניתוח ביקורתי של אירועים אקטואליים.

אנחנו באגודה לזכויות האזרח סבורים כי כל מורה היא מחנכת לערכי דמוקרטיה וכנגד גזענות. לכן, תהליך ההכשרה של מורים ומורות בישראל, בכל התחומים, חייב לכלול רכיב משמעותי של חינוך לערכים אלו. למוסדות ההכשרת מורות ומורים השפעה ניכרת על מערכת החינוך בישראל. השפעה זו באה לידי ביטוי לא רק בהכשרת א/נשי חינוך, אלא גם בהשפעה על תכניות הלימודים בבתי הספר ועל השיח החינוכי בכלל. במקביל, לא ניתן להתעלם מתפקידו של משרד החינוך בשדה חשוב זה. בידי שני שחקנים מרכזיים אלה עוצמה אדירה כמו גם אחריות גדולה לחינוך לדמוקרטיה.

לתפיסתנו, על מורים ומורות לצאת לבתי הספר כשהם מצוידים בכלים להתמודדות עם גזענות בכיתה, ועם יכולת לשלב חינוך לערכי דמוקרטיה בתכנית הלימודים ובאקלים הלימודי. אך מעל לכל - חשוב שהמורים יתפסו עצמם כמחנכים לערכי דמוקרטיה, ולא משנה אם הם מלמדים פיסיקה, תנ"ך או אזרחות.

מתוך אמונה זו, פועלת בשנים האחרונות מחלקת החינוך של האגודה בשיתוף פעולה עם מוסדות ההכשרת מורים ומורות, לפיתוח תכנים, השתלמויות ותהליכי למידה משותפים. מתוך הבנה כי יוזמות מקומיות אינן מספיקות, פעלנו לשילוב כוחות של מכללות ואוניברסיטאות העוסקות בתחום. יחד עם פורום לאוטמן למדיניות החינוך כינסנו בשנה האחרונה שני שולחנות עגולים בהשתתפות כשלושים נציגים/ות מעשרה מוסדות מובילים להכשרת מורים/ות, ממגוון קבוצות בחברה בישראל. ד"ר גליה זלמנסון לוי מסמינר הקיבוצים הנחתה את הדיונים ואספה את תובנותיה לתוך נייר עמדה מקיף הכולל המלצות והצעות קונקרטיות לפעולה, תוך התייעצות נרחבת עם בעלי תפקידים שונים במסגרות ההכשרת מורים.

אנו גאים להציג את נייר העמדה בנושא חינוך נגד גזענות בהכשרת מורים ומורות, ורואים בו בסיס לשיח ולפעולה משותפת עם מוסדות ההכשרת מורים ומורות וגורמים נוספים העוסקים בתחום. אין זה מסמך מסכם, אלא מסמך הקורא לפעולה. מטרתו של נייר עמדה זה היא להוביל מהלך משותף לגיבוש מדיניות אשר מחברת בין הקיים, לבין כל שעוד יש וניתן לעשות, תחת הכותרת של חינוך נגד גזענות. אנו מזמינים מכללות נוספות להצטרף למהלך, ללמידה הדדית ולעיצוב מדיניות משותפת לכל העוסקים בהכשרת מורים ומורות בישראל.

שרון אברהם-ויס, עו"ד

מנכ"לית האגודה לזכויות האזרח

נייר עמדה זה נכתב במסגרת פעילות מחלקת החינוך של האגודה לזכויות האזרח, לחינוך לדמוקרטיה ונגד גזענות במוסדות ההכשרת מורים ומורות, בשיתוף עם פורום דב לאוטמן למדיניות החינוך.

הבעיה והאתגרים המרכזיים

תופעות של גזענות בחברה בישראל מתרחשות באופן יומיומי בכל המרחבים הציבוריים: ברחוב, בתקשורת, במערכת החינוך, באירועי תרבות, בפוליטיקה. הגזענות אינה מחלה שעלינו למצוא לה את התרופה הנכונה. הגזענות היא התנהגות אנושית אשר מסכנת את קיומה של החברה הדמוקרטית. הגזענות אורבת לכולנו במצבים של מפגש עם השונים מאתנו, ובמיוחד במצבים שבהם יחסי הכוח בין הקבוצות השונות בחברה אינם שוויוניים. בישראל, שבה הפערים הכלכליים הולכים וגדלים, הסכסוך הלאומי אינו עומד לפני סיום, ועדיין קיימת היררכיה בין תרבות הגמונית לתרבויות "אחרות", בין צבע עור אחד לאחר, הנוכחות של הגזענות רק הולכת ומתרחבת.

מערכת החינוך היא אחד המרחבים הציבוריים שבהם אפשר להתמודד עם התופעה. כדי להתמודד עם הגזענות עלינו ללמוד קודם כול לזהות אותה, לקרוא לה בשם, להכיר את המנגנונים המגוונים שבהם היא באה לידי ביטוי ולייצר תהליכים חינוכיים ופרקטיקות של מאבק ושינוי חברתי אשר מובילים לחברה דמוקרטית ושוויונית יותר.

המשאב המרכזי במערכת החינוך הוא המורים והמורות. תהליך הכשרת מורים ומורות מהווה את הבסיס המקצועי והערכי של מערכת החינוך. במשך תהליך ההכשרה הראשוני, הן במסגרת התכנית הפורמלית והן בהשפעת החוויות הבלתי פורמליות במכללה, מגבשים המורות והמורים את הזהות המקצועית והערכית הראשונית שלהם, מקבלים כלים בסיסיים ויוצאים למפגש הממשי עם מערכת החינוך. זוהי תקופה משמעותית מאוד בחייהם, ויש חשיבות רבה לנושאים, לתהליכים ולידע המצטבר בתקופה זו. הקשר של מערכת הכשרת המורים והמורות עם מערכת החינוך אינו מסתיים בשלב זה וממשיך להתקיים במעגלים שונים לאורך החיים המקצועיים של המורים והמורות באמצעות השתלמויות, המשך לימודים, שילוב מורים ומורות לעתיד בבתי הספר, מחקר ועוד.

האחריות והעוצמה המונחות לפתחה של מערכת הכשרת המורים והמורות הן אדירות. בנוסף למתן כלים למורים ולמורות להתמודדות עם הגזענות, היא כוללת גם את החובה לזהות את הגזענות שבתוכה, הן ברמה האישית והן ברמה המבנית הארגונית. אלו אתגרים הדורשים שילוב כוחות של כל העושים והעושות במלאכה, חיבור של כל היוזמות והכוחות הפועלים בתחום וחשבון נפש אמיץ שמכיל בתוכו את ההזדמנות להוביל את מערכת החינוך לקראת חברה שוויונית יותר וגזענית פחות.

כיום קיימת עשייה במוסדות להכשרת מורות ומורים בתחום זה, כמו בתחומים דומים של חינוך לדמוקרטיה, שוויון בין המינים, הכלה, אמפתיה ועוד. מטרתו של נייר עמדה זה היא להוביל מהלך משותף לגיבוש מדיניות אשר מחברת בין הקיים לבין כל שעוד יש וניתן לעשות, תחת הכותרת של חינוך נגד גזענות. לצורך כך הגדרנו את האתגרים המרכזיים.

אתגר מערכות החינוך הנפרדות

אחד האתגרים המרכזיים שעולים הוא כיצד מחנכים להתמודד עם גזענות במערכות חינוך נפרדות כמו אלו הקיימות בחברה בישראל: ערבים ויהודים, דתיים וחילונים, פריפריה ומרכז. הפרדות אלו קיימות הן במערכת החינוך והן במערכות להכשרת מורים ומורות. בחלק מהמוסדות להכשרת מורים אמנם יש אוכלוסיות מגוונות, אך בהמשך למערכת הבית ספרית שבה התחנכו התלמידים והתלמידות - ההפרדה נשמרת ובפועל לא מתקיים מפגש ממשי. במערכת להכשרת מורים ומורות יש הפרדות נוספות. הפרדה של גברים ונשים מתקיימת בעצם היות הנשים רוב משמעותי במקצוע ההוראה.

היעדר נגישות ודעות קדומות לגבי יכולתם של אנשים עם מוגבלויות לעסוק בחינוך ובהוראה מייצר הפרדה בין בריאים לאנשים עם צרכים מיוחדים. האם חינוך נגד גזענות מחייב מפגש עם השונה ממני? כיצד יוצרים מפגשים כאלו?

אתגר שילוב הנושא בתכניות הלימוד הקיימות

אתגר מרכזי נוסף הוא כיצד אפשר ליצור עיסוק יומיומי בנושא בתוך תכניות הלימודים הקיימות, כזה שלא מתרחש רק בזמן אירועים קיצוניים, אלא הוא חלק מהכשרתם של המורים והמורות בלימודי החינוך, ההתמחויות השונות והאירועים השונים. עיסוק יומיומי שבו אנו מייצרים תהליכים חינוכיים ואינטלקטואליים שבהם נעבור מסטראוטיפים לחשיבה מורכבת, מניכור לאמפתיה, מחשיבה על בעיות ופתרונות להבנה של קונפליקטים ויחסי כוח. עשייה שבה מתקיימת גאווה בזהויות שונות שלמדנו אותן בתוך מרחב בטוח המאפשר תהליכים של התפתחות ופיתוח דרכים חינוכיות לשינוי חברתי.

אתגר הגזענות המבנית

האתגר השלישי הוא זה העוסק בהתמודדות עם הגזענות במוסדות להכשרת מורים ומורות עצמם. גזענות מוסדית היא אחד ההיבטים החמקמקים ביותר של התופעה. קל לנו יותר לזהות כתובת גזענית על הקיר מלזהות מנגנון בירוקרטי או חינוכי שבתוכו קבוצת זהות אחת מקבלת העדפה בולטת על פני קבוצות זהות אחרות המודרות לשולי החברה. עלינו לבחון מנגנוני קבלה ומיון, מנגנוני הערכה, אופני ביטוי של תרבויות והיסטוריות בתהליכי ההכשרה שלנו.

בכל אחד מהאתגרים עולות שאלות כמו: האם יש אפשרות לייצר מדיניות כוללת או שמא בכל מוסד, בכל פקולטה, בכל כיתה, בכל שיעור, יהיה הנושא נתון ליוזמות מקומיות? מהו כוחה של מדיניות כוללת לעומת יוזמות מהשטח המייצרות מודלים של הצלחה? האם ניתן לשלב בין השניים?

חינוך נגד גזענות בהכשרת מורים ומורות בספרות ובמחקר

חינוך הוא מעשה פוליטי אשר מן הראוי שיעסוק בחתירה לחברה שוויונית יותר, דיאלוגית יותר, הומנית ושאינה ממסללת ילדים על פי מוצאם, מעמדם, מינם או גזעם לחינוך כזה או אחר (גור זיו, 2013). חינוך שכזה כולל בתוכו את החינוך נגד גזענות.

התהליך אשר בו נוצרת הגזענות הוא זה שבו מתרחשת הבניה חברתית על בסיס של גזע. בתהליך זה, הנקרא "הגזעה", הופכים מאפיינים ביולוגיים, חברתיים או תרבותיים לתכונות של קבוצה מסוימת (שנהב ויונה, 2008).

הבניה חברתית מתבצעת בכל מקום, אך למערכת החינוך יש בה חלק גדול. ניתן אם כך להניח כי הכלים והתודעה הנדרשים להבניה חברתית נגד תהליך של הגזעה, מן הראוי שיהיו בידי המורים והמורות. אם נצרף לכך את הגזענות הממסדית הקיימת במערכת הכשרת המורים כמו בכל מערכת חברתית ממסדית אחרת, הבאה לידי ביטוי בחלוקת משאבים, בשותפות בהתוויית מדיניות, בהכרה ובייצוג של נרטיבים שונים, כי אז יש לפנינו תופעה רחבה אשר בידינו הכלים לפעול מולה (ג'בארין ואגבאריה, 2010).

חינוך נגד גזענות במערכת החינוך בכלל ובהכשרת מורים ומורות בפרט מעסיק כיום מדינות רבות ברחבי העולם. במאמרו מ-2014 על דמוקרטיזציה של חינוך מורים ומורות טוען זייכנר כי תהליך ההכשרה צריך לעבור שינוי משמעותי ביותר ולהשתמש בכלים של רב-תרבותיות ודמוקרטיה דינמית (deliberative democracy), כזו שאינה פורמלית אלא כזו המאפשרת לחבריה להשתתף בקבלת החלטות (Zeichner, Payne, and Brayko, 2015). ג'ון דיואי טען כי כדי שהדמוקרטיה תישמר, עליה להיוולד מחדש בכל דור ודור. הכשרת מורים היא אחת ההזדמנויות שבהן התחדשות זו יכולה להתרחש (דיואי, 1960).

חינוך נגד גזענות משיק למושגים רבים כמו: דמוקרטיה, זהויות, יחסי כוח, רב-תרבותיות, דיאלוג, חופש ביטוי והסתה, חיים משותפים וזכויות אדם. ניתן לבחון מושגים אלו ברמת הכיתה, ברמת הארגון ותכניות הלימוד וברמת המערכת כולה.

במערכת החינוך בישראל כיום המצב הוא של היעדר תכניות רחבות הנמשכות לאורך זמן במערכת כולה. לא קיים לימוד משמעותי על תופעת הגזענות, בכלל זה חשיפה לנרטיבים שונים, ולא מתקיימת הכשרת מורים בתחום (חסאן, 2015).

בעיית הגזענות קיימת בתוך הכיתה בהכשרת מורים ומורות. סטודנטים מגיעים עם הסטראוטיפים שלהם לגבי הילדים והילדות שאתם הם יעבדו, לגבי חבריהם לכיתה ולגבי עצמם. סטודנטים שבאים מהתרבות ההגמונית, לדוגמה, יראו רק לעתים רחוקות צורך בשינויים מבניים אשר יובילו לשוויון גדול יותר. ההתייחסות שלהם תהיה בעיקר לגזענות בין ילדים לבין עצמם ופחות לגזענות שבתוכם. סטודנטים הבאים מרקע רב-תרבותי, מתרבויות מוחלשות, מכירים טוב יותר באופן אישי את חוויית ה"אחר", אך לא בהכרח ידעו לתרגם זאת לתופעה חברתית כוללת או מה לעשות עם זה (Sleeter, 2001).

הגזענות בכיתה פרחי ההוראה היא תוצר של יחסי כוח חברתיים המשתקפים בה. יחסי כוח אלו יבואו לידי ביטוי הן בגזענות גלויה של אמירות מכלילות ופוגעניות והן במנגנונים סמויים אשר משמרים את המצב הקיים, כמו מי מדבר יותר ומי שותק בשיח המתקיים בכיתה, מי מיוצגים בתוכני הלימוד או ממי המורה מצפה להישגים גבוהים וממי פחות (זלמנסון לוי, 2015).

מורים ומורות חוששים לעתים קרובות לעסוק בנושאים הנתפסים על ידיהם כפוליטיים במסגרת ההוראה שלהם. כתוצאה מכך הם עשויים שלא להגיב לגילויי גזענות בכיתה ושלא לעסוק באירועים

אקטואליים המתרחשים באותה תקופה (קיזל, 2014). רק מורים ומורות שחוו במהלך ההכשרה שלהם עיסוק ממש, אמיץ ורגיש בנושאים קונפליקטואליים, יוכלו להתמודד עם האתגרים החינוכיים והחברתיים בעבודתם בבית הספר.

הגזענות הארגונית באה לידי ביטוי בתכניות הלימודים ובמבנה הלימודים עצמם. דוח בנושא הקצאה לא שוויונית של משאבים לפעולות תרבות, לדוגמה, אשר הוגש למשרד התרבות על ידי "ליבי במזרח: הקואליציה להקצאה שוויונית של משאבי תרבות בישראל", מצביע על מנגנוני אפליה ממסדית כלפי תרבות מזרחית. "האפליה המבנית והתקציבית בהקצאת משאבים כלפי תרבות מזרחית מצד משרד התרבות בישראל טעון בהנחות אידיאולוגיות גזעניות המבחינות בין התרבות המערבית הנתפסת כתרבות גבוהה וראויה שממוסגרת ומתוקצבת כתרבות ישראלית, לבין תרבות מזרחית הנתפסת כנמוכה ושולית" (בן דיין ואח', 2012).

הקצאה שכזו משפיעה על התרבות שאליה נחשפים המורים והמורות לעתיד, בחברה בכלל ובמסגרת לימודיהם. היעדר הייצוגיות של יוצרים ויוצרות, או של היסטוריות וכתבים של קבוצות מוחלשות או מודרות בחברה הישראלית, ברוב הסילבוסים הנלמדים ובתכניות הלימודים הבית ספריות שאליהם נחשפים הסטודנטים והסטודנטיות בבתי הספר מבנים את השימור החברתי של ההגמוניה הקיימת. כאשר אנו עוסקים בגזענות בתכניות לימודים חשוב לראות שאין מדובר רק בתכניות לימודים ייחודיות לתחום. המסרים המועברים גם במקצועות שאינם קשורים לנושא באופן מובהק כמו מתמטיקה, מקרא, ספרות, מדעים, גאוגרפיה ומולדת עשויים להשפיע יותר דווקא בהיותם תכניות לימודים סמויות (Apple, 1993). בחוברות הלימוד במתמטיקה ובמבחנים מועברים מסרים המחזקים את חלוקת התפקידים הקיימת בין גברים לנשים, המציגים עולם שבו המובן מאליו הוא מעמד בינוני של אנשים לבנים, העוסקים במקצועות חופשיים. ה"אחר", היא אשר היא, נעדר כמעט לחלוטין ובכך נוצר הדימוי של הסדר החברתי הקיים המהווה את הבסיס לגזענות כלפי כל מי שלא נמצא בראש הפירמידה (זלמנסון לוי, 2015). עם זאת עיסוק בתרבויות ובייצוג שלהן חשוב אך אינו מספיק. לצדו יש לעסוק גם בנושאים של צדק חברתי ושוויון, אף זה בכל מקצועות הלימוד (Nieto, 2005).

הגזענות ברמה המוסדית קשורה למנגנונים שחלקם אינם נקבעים על ידי מוסדות ההכשרה. הבחינה הפסיכומטרית אשר נדרשת כתנאי לקבלה למכללות להוראה ולאוניברסיטאות היא בחינה שקיימות בה הטיות שונות. מחקרים מראים למשל כי קיים פער משמעותי יציב בין ערבים ליהודים (קרליץ ואח', 2014). ככלל, סיכויי ההצלחה במבחן הפסיכומטרי גבוהים יותר אצל גברים יהודים ממוצא אנגלו-סקסי או מזרח-אירופי, ממעמד בינוני-גבוה המתגוררים בתל אביב וסביבותיה. אפיונים אלו מבוססים על נתונים אשר מפורסמים על ידי המרכז הארצי לבחינות והערכה ועל הפרשנות שלהם (מכפ"ל, 2010). כיצד משפיעים נתונים אלו על אוכלוסיית המורים והמורות לעתיד? הפער בשכר בין גברים ונשים בישראל במגזר הציבורי הוא כ-20%. כיצד נתון זה משפיע על הבחירה במקצוע ההוראה ובעצם על אוכלוסיית המכללות להוראה? (חסון ודגן-בוזגלו, 2013)

במוסדות להכשרת מורים מקובלים מנגנוני קבלה נוספים. במסמך שהפיק האגף להכשרת הוראה במשרד החינוך בשיתוף המכללות להוראה (בדרך להוראה: הכשרה. נט, 2014) מפורטות הציפיות מתהליך המיון להוראה. מעניין לראות את מה שאין במסמך. אין בו התייחסות להיבטים הרב-תרבותיים של תהליך המיון, כולל האפשרות של אפליה בתהליכי המיון, כזו שנובעת לא מכוונה מודעת אלא מהיעדר נקודת המבט אשר מזהה תהליכים אלו.

היבט מבני נוסף הראוי להתבוננות הוא להיכן נשלחים הסטודנטים והסטודנטיות להכשרה המעשית שלהם ומה משתמע מכך. האם מדובר בבתי ספר בשכונות מוחלשות? שכונות חזקות? ידוע כי מורים

אינם יכולים להיענות בהוראה שלהם לשונות תרבותית בין תלמידים אם הם אינם מכירים בקיומם של הבדלים כאלה ביניהם או מודעים להם (Gregory Rose and Potts, 2011). אם כך, ממורי המורים והמורות נדרשת תודעה תרבותית, חברתית ופוליטית הנוגעת הן לכיתות שלהם במוסדות ההכשרה והן לכיתות שאליהן נשלחים הסטודנטים והסטודנטיות כדי להתנסות בהוראה בפועל.

בשונה מהלימודים באוניברסיטה, שאותם ניתן לסיים בין כותלי המוסד האקדמי עצמו, בהכשרת מורים מתקיים קשר עם הקהילה בהתנסות המעשית בבתי הספר גם ללא קורסים מיוחדים של מעורבות חברתית. מחקרים מראים כי סטודנטים הפעילים במהלך הלימודים מצליחים יותר בלימודים וגם אחריהם (גולן ורוזנפלד, 2015). אם כך, התייחסות אל ההתנסות המעשית המהווה חלק מהותי בלימודי ההוראה כאל מרחב להתנסות חברתית והתמודדות עם גזענות וחינוך נגד גזענות, עם דגש על קהילות שבהן ניתן לזהות תופעות של גזענות אישית, ארגונית ומבנית, היא פתח משמעותי לעשייה רחבה במיוחד.

סקירה זו מציגה מקצת מהמחקרים ומהנעשה בתחום. ניתן לומר כי ברוב מוחלט של החומרים הקיימים כיום מודגשת החשיבות של העיסוק בחינוך נגד גזענות וההכרח שבו, ובראייה רחבה יותר - בחינוך לדמוקרטיה ולערכים של צדק חברתי ושוויון כחלק מרכזי בהכשרת המורים והמורות.

יצירת נייר העמדה

תחילתו של נייר עמדה זה בכמה תהליכים מקבילים שהתאחדו
למהלך משותף.

מחלקת החינוך של האגודה לזכויות האזרח עוסקת בשנים האחרונות
באינטנסיביות בחינוך נגד גזענות, ובמהלך פותחו תכניות לימודים

ונערכו השתלמויות רבות וכנסים לצוותים חינוכיים הן בבתי ספר והן בשיתוף מכללות להוראה.

בדצמבר 2014, ביום זכויות האדם הבינלאומי, הוגש נייר עבודה על ידי האגודה לזכויות האזרח
לוועדת החינוך של הכנסת ובו קריאה לשילוב חינוך לדמוקרטיה וחינוך נגד גזענות בתכנית העבודה
של משרד החינוך. בנוסף לכך קורא הנייר לקביעת יעדים ברורים בנושא להכשרת מורים, עד כדי מצב
שבו כל מורה מקבלת/ת הכשרה בנושא.

במהלך שנת תשע"ה התקיים תהליך ההכנה של כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך, כנס משותף לקרן
לאוטמן, המכון הישראלי לדמוקרטיה והאוניברסיטה הפתוחה, בנושא ערכים דמוקרטיים במערכת
החינוך. אחד הרכיבים בכנס היה הכשרת מורים, ובהיבט זה נוצרה שותפות עם האגודה לזכויות
האזרח.

במרץ 2015 האגודה לזכויות האזרח הוציאה לאור את הספר "שיעור לחיים: חינוך נגד גזענות מהגן
ועד התיכון", ובו מאמרים וחומרי למידה מגוונים הן מבחינת שכבות הגיל והן מבחינת תחומי הלימוד.

באפריל אותה שנה כינס צוות העבודה המשותף את השולחן העגול הראשון, שבו השתתפו נציגי
מוסדות להכשרת מורים ומורות. מפגש זה התמקד באתגרים העומדים לפני מורי המורים בתחום זה,
בחסמים שונים ובפרקטיקות אפשריות הן מתוך הניסיון והן רעיונות חדשים.

בכנס לאוטמן הראשון, בתחילת יוני 2015, התקיים שולחן עגול נוסף בנושא. במפגש זה התמקד הדיון
בנקודות שעלו בדיון שקדם לו: אתגר הסרגטיביות במערכת החינוך, שילוב הנושא בתכניות לימודים
קיימות והתמודדות עם גזענות מוסדית.

נייר זה הוא תוצר של הדיונים וחומרי העבודה שנוצרו במהלך התקופה.

כיוונים לפעולה

אתגר מערכות החינוך הנפרדות

מפגשים יזומים בין אוכלוסיות שונות של סטודנטים/יות ומרצים/ות בין מכללות שונות ובתוך המכללות עצמן.

■ **קורסים משותפים בין מכללות שונות**, למשל דתיים וחילונים, ערבים ויהודים, פריפריה ומרכז. קורסים כאלו מתקיימים בכמה מכללות לאורך שנים, אך לא כחלק מובנה מלימודיהם של כל הסטודנטים. פרויקט גדול שבו שותפים כמה מכללות ומכון מופ"ת מקיים קורסים מתוקשבים המשלבים משימות ומפגשים וירטואליים וכן מפגשים פנים אל פנים, וכל זאת בראייה רב-תרבותית. כל אלו יכולים להוות בסיס למדיניות בנושא.

■ **מפגשים בקורסים שונים בתוך המכללה עצמה** בהנחה שבכל כיתה יש זהויות שונות וגם יחסי כוח. מפגשים אלו בעצם מתקיימים בפועל ומהווים הזדמנות שניתן לזהות ולנצל. בנוסף לכיתת האם מתקיימים בכל אחד מהקורסים מפגשים מגוונים. מפגשים מסוג זה, כדי שיהיו מפגש משמעותי ולא רק ישיבה משותפת בכיתה, מחייבים התאמה בין חומרי הלימוד למטרות המפגש ומיומנות ולמידה של המרצה בתחום זה.

■ **מפגשי חדרי מורות/ים של מורי מורים במכללות שונות** להתנסות ולהבנת התהליך הנדרש. מפגשים מסוג זה כמעט שאינם מתקיימים, מסיבות שונות. בשולחנות העגולים שהתקיימו בעת תהליך הכנת המסמך אפשר היה לראות עד כמה מפגש כזה תורם, מאפשר למידה הדדית, יוצר תחושת שותפות ותמיכה ומהווה כר פורה ליוזמות חדשות.

■ **חילופי מרצים/ות בין המכללות להוראה של קורסים ייחודיים למשך זמן מוגבל**. זהו רעיון חדש המבוסס על מודל של חילופי סטודנטים מצד אחד ועל מודל מרצים אורחים בחו"ל מצד שני. הנחת היסוד היא שהסגל האקדמי ברוב המכללות אינו מגוון כפי שהיינו רוצים שיהיה, וחילופי מרצים/ות אלו יכולים לאפשר מפגשים חדשים, ללא זעזוע של תנאי העסקה וכד'. בנוסף, ניתן יהיה לגוון בתחומי ידע והיבטים רב-תרבותיים שאינם חלק מחיי המכללה בחיי היומיום, לדוגמה: מרצה דתייה במכללה חילונית וההפך, מרצה ערבייה במכללה יהודית וההפך.

מאפייני המפגשים

באופן כללי חשוב שהמפגש לא יהיה חד-פעמי אלא תהליכי, במסגרת קורסים אקדמיים. ניתן להשתמש בטכנולוגיות מתקדמות כחלק מתהליכי הלמידה. המפגש צריך לכלול עיסוק בהיבטים הקונפליקטואליים שבו ולא רק להיות ביחד. מאפיינים חשובים נוספים: תהליך מקדים של כל קבוצה להיכרות עם זהויות שלה עצמה, הכרת המורכבות של החברה בישראל וריבוי זהויות והתרבויות ויחסי הכוח ביניהן, ניהול דיון בנושאים רגישים ונפוצים הן למורי מורים והן לסטודנטים/יות, קישור הנושא למושגים שעוסקים בהם כיום כמו הכלה, אמפתיה, דיאלוג, ועוד.

אתגר תכניות הלימודים

שילוב החינוך נגד גזענות והחינוך לדמוקרטיה בתחומי הידע השונים.

■ **לימוד החברה הישראלית על המורכבות ויחסי הכוח שבה בקורסים קיימים** (סוציולוגיה, לימודי חברה לסוגיהם). חלק גדול מקורסים אלו עוסקים במורכבות וביחסי כוח, ועם זאת יש לבחון כיצד מעמיקים היבטים אלו.

■ **כחינת סילבוסים בעיניים של רב-תרבותיות**, התבוננות במי שאינם מיוצגים בתכניות הלימודים ובסילבוסים השונים ושילובם. זוהי פעולה זהירה שיש לעשותה בלי לפגוע בחופש האקדמי, אלא ברמת הייעוץ וההדרכה, ופיתוח היכולת של מורי מורים לקרוא קריאה ביקורתית את הסילבוסים.

■ **למידה מסודרת של המיומנויות הנדרשות לניהול דיון ודיאלוג בקבוצה** של נושאים קונפליקטואליים הנוגעים לחברה בכלל ולקבוצה בפרט. למידה שכזו נדרשת כחלק מההכשרה של הסטודנטים והסטודנטיות להוראה בכל תחום ובכל גיל. כדי שהיא תעשה באופן נרחב ומוסדר, היא צריכה להתקיים למורי המורים עצמם. יש ליצור את המסגרות שהכשרה כזו יכולה להתקיים בהן, בכלל זה תגמול בהתאם, כדי להבטיח את קיומן. אשר לסטודנטים ולסטודנטיות - יש לחשוב על שילוב הלמידה בקורסים שונים ועל האפשרות לבנות קורס ייחודי לצורך העניין.

■ **לימוד תכניות הלימודים הסמויות במקצועות שכביכול אינם קשורים לנושא** כמו מתמטיקה, מדעים וחינוך גופני. בכל אחד ממקצועות הלימוד ישנן הנחות יסוד לגבי תכונות של קבוצות שונות, מידת ואופן הייצוג של קבוצות שונות, הנרטיבים המופיעים ואלו שלא. דוגמאות לכך ניתן למצוא במאמרים בספר "שיעור לחיים: חינוך נגד גזענות מהגן ועד התיכון", בהוצאת האגודה לזכויות האזרח. תכנית הלימודים הסמויה משפיעה לעתים לא פחות, ואף יותר, מזו הגלויה, וסטראוטיפים של קבוצות אוכלוסייה באירועים של ספרי ילדים או תכניות לימודים לכיתות הנמוכות ישפיעו באופן מובהק הן על הבניית הזהות העצמית והן על היחס לזהות של האחרים.

■ **שילוב אירועים אקטואליים וחוויות מזדמנות יומיומיות בתכנית הלימודים כך שיווצר מודל של למידה רלוונטית**. החברה הישראלית מתאפיינת בזרם חזק ורצוף של אירועים המזמנים דיון בנושא הגזענות. לעתים קרובות אירועים אלו נוגעים בחיי הלומדים באופן ממשי ולעתים רק באמצעות התקשורת לסוגיה. בשני המקרים מדובר באירועים המבטאים שיח של חוסר הסכמה ויוצרים נקודת מבט רגשית אצל כל אחד ואחת. בכיתות או בצוותים, הן בבתי הספר והן במכללות, עוצמתם של אירועים אלו כה חזקה לפעמים עד כי היא אינה מאפשרת למידה כפי שתוכנן; לפעמים האירועים עוברים בשקט, ללא כל התייחסות אליהם בכיתה. כל אירוע כזה הוא הזדמנות ללמידה, לבריור עמדות ורגשות ולחינוך נגד גזענות. כיצד כואבים וכועסים במלחמה ובפיגועים בלי לשנוא ולהכליל על האחרים? כיצד מגיבים למקרים של הטרדות מיניות ואונס ברשת, בקהילה או אף בבית הספר בלי לחזק דעות קדומות כלפי גברים או כלפי נשים? מה עושים כאשר ברחובות מתקיימת המחאה של בני העדה האתיופית על דיכוי ואפליה אישיים וממסדיים, ובשכונה, בבית הספר ובכיתה נמצאים ילדים בני העדה? כל אלו יכולים להיות הזדמנות חינוכית. מורים ומורות שחוו למידה כזו במהלך הכשרתם יוכלו ליישם זאת בכיתות בבתי הספר ובגנים.

■ **התייחסות אל כל כיתה כאל קבוצה רב-תרבותית ולימוד הזהויות ויחסי הכוח שבתוכה**. זהו אחד האתגרים המורכבים מכולם, והחמקמק שבהם. תהליך כזה דורש מיומנות גבוהה של הנחיית קבוצות, נכונות להקדיש זמן לתהליך ויצירת מרחב בטוח לשיתוף ואתגר של שינוי תודעה. בתהליך מסוג זה קורה שסטודנטיות וסטודנטים מסתכלים בעיניים אחרות על היסטוריית החיים שלהם ומבינים על עצמם דברים חדשים. התובנות הן לא בהכרח קלות והן מחייבות ליווי שגולש מעבר לשעות בכיתה. בתקופה שבה מספר התלמידים בכיתה הולך וגדל ומספר השעות המוקדשות להכשרה פדגוגית ולא ספציפית כלשהי הולך ומצטמצם, זהו אתגר משמעותי גם ברמה המערכתית, לא רק הפדגוגית.

■ **הובלה של מורי מורים/ות בקריאה ביקורתית והשפעה על תכניות לימודים בית ספריות**. תכנית הלימודים הסמויה קיימת גם בספרים ובחוברות הבית ספריות, ויש מקום לפיתוח של חומרים רבים נוספים בתחום של חינוך נגד גזענות. זהו מהלך שיכולים להובילו המוסדות להכשרה. הדבר יכול

להיעשות באמצעות עידוד מחקר של קריאה ביקורתית של תכניות לימודים, מצד אחד, ועידוד פיתוח חומרי למידה בשיתוף בתי ספר וסטודנטים וסטודנטיות, מן הצד האחר. למהלך כזה, מעבר לערכו היישומי, יש גם ערך הצהרתי משמעותי גם במערכת החינוך וגם בחברה בכללה.

■ **יצירת משימות שיתופיות שבהן סטודנטים/ות חוקרים את עולמם, את ההיסטוריה שלהם, את תרבותם ואת זהותם, בקהילות השונות.** אסטרטגיות של למידה שיתופית וחקר עצמי הן כיום במרכז החדשנות החינוכית. לכך ניתן להוסיף את הידיעה שהלמידה משמעותית יותר כאשר היא רלוונטית ונוגעת לחיי הלומדים והלומדות. התרבות וההיסטוריה של קבוצות זהות רבות או של אזורי פריפריה אינן חלק מתכנית הלימודים. חקר שיתופי שכזה הוא דרך מצוינת לחיזוק ולהעצמה של זהויות שונות, ללמידה המותאמת לכיתה ולמורה, וכזו שמערערת על הסדר החברתי ההגמוני. למידה כזו עשויה להיות בסיס לחינוך נגד גזענות.

שאלות פתוחות

חלק זה בא להדגיש נושאים מורכבים במיוחד, מקצתו היבטים שכבר הופיעו אך ראוי שיקבלו מקום משלהם.

כיצד מקדמים את הנושא בתוך תכניות הלימודים בלי לפגוע בחופש האקדמי? זוהי סוגיה מורכבת ביותר כיוון שיכולה להיות סתירה מהותית בין חינוך נגד גזענות לבין התערבות בסילבוסים האקדמיים. עם זאת, מודעות לסתירה אפשרית זו ועיסוק בנושא ברמה המערכתית של יישום מדיניות עשויים להשפיע על הסילבוסים בלי לפגוע בחופש האקדמי.

כיצד יוצרים הכשרה מתאימה למורי המורים/ות? סוגיה זו מתייחסת לכמה נקודות. בפועל ישנן מסגרות של הכשרה למורי מורים במכון מופ"ת, אך הן מוגבלות בהיקפן יחסית למהלך רחב. לכן יש ליצור מסגרות חדשות, נוחות הן מבחינת זמן והן מבחינת מקום. אם רוצים להשיג השתתפות מרבית, ייתכן שיש לשקול רכיב כלשהו של גמול עבור השתתפות ויישום בעקבות כך. חשוב לשים לב שכנסים, שערכם רב ורבים כאלו מתקיימים במסגרות אקדמיות, הם לא בהכרח המסגרת המתאימה לפיתוח מיומנויות הכשרה בקבוצות רב-תרבותיות למשל. על סמך כל זאת נדרש כאן מהלך משמעותי של חשיבה ויצירתיות בבניית המסגרות המתאימות.

איך מתמודדים עם התופעה שרבים מהמרצים/ות רואים בנושא לא רלוונטי להוראה שלהם? הדיון על מקומה של ההתמחות המקצועית אל מול ההכשרה החינוכית מוסיף להתקיים במסגרות להכשרת מורים. החלק בהכשרה המקצועית הכולל בעיקר קורסים בתחומי הידע השונים הולך וגדל. בד בבד, התופעה של מרצים ומרצות הרואים בתפקידם בעיקר הקניית ידע הולכת ומתרחבת. עם תופעה זו יש להתמודד כאשר אנו מבקשים לממש מהלך רחב של חינוך נגד גזענות. יש למצוא דרכים לשלב זאת גם במקצועות אשר נתפסים על ידי העוסקים בהם כלא רלוונטיים לנושא.

איך נזהרים מכך שהשיח נגד גזענות לא יהפוך לשיח גזעני ומשתיק בעצמו?

השיח נגד גזענות, כאשר הוא מקבל נראות ציבורית, מונהג בידי מובילים חברתיים בפוליטיקה, בחברה האזרחית ובתקשורת. מעצם טיבו הוא מונהג בדרך כלל בידי אליטות לסוגיהן. כאן מופיע תמרור האזהרה הראשון - האפשרות לראות את הגזענות של האחר ולא לראות את הגזענות שלי עצמי. שיח נוסף של גזענות שמקבל בשנים האחרונות גם הוא נראות בולטת ברשתות החברתיות הוא זה של אותן קבוצות המשמשות יעד לגזענות. לעתים נראה כי אחת הדרכים להתמודד עם הגזענות היא לייצר בלי משים גזענות כלפי קבוצה אחרת. כאן נמצא תמרור האזהרה השני. שתי

התופעות יכולות ליצר גזענות משלהן, ואם כך לא עשינו דבר. אפילו הזקנו. אלו תמרורים שצריכים לעמוד לנגד עינינו לאורך כל התהליך.

אתגר הגזענות המבנית

■ **הקמת קרן מלגות לקורסים מקדמי עשייה בנושא החינוך נגד גזענות** (במודל של שותפות אקדמיה-קהילה, בכלל זה שיתוף הפעולה עם המל"ג). המועצה להשכלה גבוהה תומכת כיום בעשרות קורסים המשלבים למידה אקדמית ועשייה חברתית בקהילה. נוסף על קורסים אלו קיימים עשרות נוספים המשלבים עשייה כזו. מודל זה החל לפעול לפני כעשור במסגרת השותפות אקדמיה-קהילה והתרחב עם השנים. בצד המלגה לקורס, אשר אפשרה תוספת כוח אדם ייחודי או תוספת תקציב לפרויקטים שונים בקהילה, סיפק המודל "שותפות אקדמיה-קהילה" לאורך השנים הדרכה, תמיכה ואפשרות למחקר בתחום (גולן ורוזנפלד, 2015). הרחבת המודל, או התאמה שלו לנושא של חינוך נגד גזענות, תוך התמקדות בהכשרת מורים ומורות, עשויים ליצור נתיב משמעותי מאוד אשר יבוא לידי ביטוי הן בבתי הספר והן בקהילות שונות.

■ **יצירת לוח שנה רב-תרבותי שבאים בו לידי ביטוי חגים של דתות ועדות שונות.** לוח שנה הוא כביכול עניין טכני, אך הוא כלי מרכזי מאוד בחיי היומיום של כל מוסד אקדמי: חופשות, חגים, ימי ציון, מבחנים וכו'. לוח השנה יוצר נראות לכל אירוע המתפרסם בו. ציון חגים מוסלמיים, נוצריים או לחלופין אתיופיים, וכו' הוא צעד ראשון להיכרות בסיסית וליחס שוויוני. סטודנטים וסטודנטיות שבאים מקבוצות זהות שונות וימצאו את ימי הציון שלהם בלוח, יעברו תהליך של העצמה. התחשבות בתאריכים אלו היא שלב נוסף בתהליך. יש אפשרות לתוספת של ימי ציון כגון יום זכויות האדם הבינלאומי או היום הבינ"ל לביטול האפליה הגזעית. ציון ימים אלו יאפשר לשלב אותם בתכניות הלימודים.

■ **תשומת לב לייצוג ולהיעדר של קבוצות זהות בצוות המרצים/ות במוסד ההכשרת מורים.** ככל שעולים במדרג המשרות במוסדות אקדמיים, נעשה הייצוג בסגל יותר ויותר הגמוני. רק 10% מהסגל האקדמי הבכיר הם מזרחים, מתוכם רק 1% הן נשים מזרחיות (דוח OECD, 2010). ייצוג הערבים בסגל האקדמי עומד על 1.75% (עלי, 2013). היעדרות שלהם ושל אוכלוסיות נוספות מייצרת מסר סמוי חזק של יצירת ערך; למי יש סיכוי להתקדם, ולמי יש יותר ערך.

■ **יצירת מנגנונים גישוריים לפתרון קונפליקטים בתוך המכללה בין כל הקבוצות: מנהלה, מינהל אקדמי, מרצים/ות, סטודנטים/ות.** הגישור יכול להתקיים בין הקבוצות ובתוך הקבוצות. התבוננות שכזו יכולה להשפיע על שיקולי הדעת בעת קבלת מרצים ומרצות חדשים לסגל האקדמי, לא על ידי התפשרות אלא על ידי מתן העדפה למתאימים מבין קבוצות מודרות.

■ **יצירת פורום בין-מכללתי משותף ללמידה, לפיתוח רעיונות ולתגובות לאירועים רלוונטיים.** נכון להיום אין בנמצא פורום שכזה של מרצים ומרצות. הקמת פורום בנושא חשוב כמו חינוך נגד גזענות עשויה, בעצם הקמתו, להעביר מסר על חשיבותו של הנושא. פורום זה יהיה נטול סמכויות פורמליות אך יהיה בעל סמכויות ייצוגיות. כלומר, נושאי הלמידה שיוחלט עליהם בפורום יועברו לאחר מכן למכללות עצמן ויהוו בסיס לחשיבה מחדש על נושאים שונים, ורעיונות שיעלו בפורום יהוו מאגר למעוניינים לעסוק בנושא. תפקיד נוסף של הפורום יהיה תגובות לאירועים גזעניים, כלומר נקיטת עמדה. רבים הם האירועים הגזעניים אשר ניתן לנקוט בהם עמדה ברורה בלי להיות מזוהים או שייכים למחנה פוליטי כלשהו. במקרים אחרים ניתן להגיב גם תגובות מורכבות המביעות עמדות שונות. גם לתגובות מסוג זה יש ערך רב בהעברת המסר של חיים משותפים על אף המחלוקות. פורום כזה יהיה זקוק לתמיכה ארגונית שתאפשר את קיומו וליצירת כלים לנראות וירטואלית ותקשורתית.

■ **תפקיד מוסדי של אחריות לליווי קבוצות מיעוט ויצירת מדיניות של הכלה כלפי קבוצות אלו, בכלל זה שמירה על הזכויות שלהם בלי לייצר הפרדה חדשה.** ברבות מהמכללות להוראה קיימים תפקידים מסוג זה לקבוצות מסוימות - בני העדה האתיופית או ערבים. יש להרחיב את הקיים ולשים לב ממה צריך להיזהר. יצירת קבוצה בעלת זהות משותפת לצרכים אקדמיים עשויה ליצור הפרדה וגזענות מבנית חדשה. המטרה היא לבנות מנגנונים של הכלה בלימודים הקיימים, לזהות מנגנונים של פגיעה בזכויות ולשנות אותם.

■ **בחינה מחדש של מבחני קבלה, ראיונות, תנאי סף נדרשים בהיבט הרב-תרבותי שוויוני.** מוסדות להכשרת מורים ומורות משתמשים בכלים מגוונים לצורך קבלה ללימודים. חלק מהכלים מקורם בציונים או שאלונים שונים, וחלק בסוגים שונים של מפגש אנושי. בשאלונים השונים מן הראוי לבחון את ידע העולם הנדרש, את השאלות המוטות תרבותית. במפגשים האנושיים יש לשים לב ליחסי הכוח במרחב השיח. למשל, מועמדות/ים מקבוצות מוחלשות עשויות לדבר פחות במפגש ראשוני שכזה, בלי שזה יעיד על עתידן/ם כמורות/ים. יחסי כוח אלו עשויים גם לבוא לידי ביטוי בשפה של המועמד/ת, שעשויה לשקף את בתי הספר במקום שבו גדל/ה ולא את כישוריה האקדמיים העתידיים. מנגנון בדיקה שכזה מן הראוי שיתקיים לאורך זמן ויהפוך לחלק מחיי היומיום ולא כאירוע חד-פעמי.

■ **התנסות מעשית של סטודנטים/יות במגוון בתי ספר, גם בשכונות, עיירות פיתוח ואזורי פריפריה חברתית.** הכוונה היא לתת עדיפות להתנסות באזורים אלו, מתוך הנחה שהתנסות המלווה בהדרכה היא הזדמנות טובה ללמידה אישית ולהתפתחות התודעה החברתית של הסטודנטים והסטודנטיות. הנחה נוספת היא שבתי ספר אלו הם הזקוקים לסיוע רב ככל האפשר, וכניסת כוח אדם נוסף בליווי מקצועי היא סיוע משמעותי. בתקופה שבה בדרך כלל הקשרים בין מוסדות ההכשרה לבתי הספר רחבים הרבה יותר מההוראה בכיתות וכוללים הנחיית צוות ופרויקטים משותפים, מדיניות שכזו מקבלת ערך מוסף ואומרת אמירה ברורה על שוויון הזדמנויות לכל קבוצות האוכלוסייה.

■ **מיפוי והפצה של העשייה הקיימת לצורך שימוש במודל של למידה מהצלחות.** יוזמות רבות נעשות כיום בכל אחד מהמוסדות להכשרת מורים, לפעמים ברמת המרצה, לפעמים ברמת מחלקה אחת ולפעמים ברמת המוסד כולו. בכל מקרה, אין כיום איסוף מסודר של הידע המצטבר, ולו ברמת רעיונות שניתן ללמוד מהם. איסוף הידע הקיים על פי המודל של למידה מהצלחות (גולן ורוזנפלד, 2015) יעמיק את הלמידה ואת האפשרות להתבסס על ידע קיים ביצירת יוזמות חדשות. המיפוי יאפשר גם מחקר שאינו קיים היום המתייחס ליוזמות שונות בחתכים משותפים או סותרים. בד בבד עם המיפוי הקיים יש ליצור פלטפורמות להפצה ולהנגשה של הידע לכל בעלי העניין. עצם האיסוף והפצת החומר יחשפו את היקף העשייה ויחזקו את העושים בתחום.

מקורות / قائمة المراجع

- ג'אברין יוסף, ואימן אג'באריה, 2010. חינוך בהמתנה: מדיניות הממשלה ויוזמות אזרחיות לקדם החינוך הערבי בארץ, נצרת: דיראסאת - מרכז ערבי למשפט ומדיניות.
- גולן, דפנה, ויונה רוזנפלד, 2015. "למידה מהצלחות של קורסים משלבי עשיה באקדמיה בישראל", גילוי דעת 7: 13-36.
- גור זיו, חגית, 2013. פדגוגיה ביקורתית פמיניסטית וחינוך לתרבות של שלום, תל אביב: מופת.
- דיואי, ג'והן, 1960 [1916]. דימוקראטיה וחינוך: מבוא לפילוסופיה של החינוך, מאנגלית: י"ט הלמן, ירושלים: מוסד ביאליק.
- זלמנסון לוי, גליה, 2015. "X=Y: הוראת מתמטיקה כהזדמנות להוראת ערך השוויון", בתוך: נועה ריבלין (עורכת), שיעור לחיים: חינוך נגד גזענות מהגן ועד התיכון, תל אביב: האגודה לזכויות האזרח.
- חסאן, שרף, 2015. "מבוא: חינוך נגד גזענות - מהו?", בתוך: נועה ריבלין (עורכת), שיעור לחיים: חינוך נגד גזענות מהגן ועד התיכון, תל אביב: האגודה לזכויות האזרח.
- קיזל, אריה, 2014. "שיעור אזרחות: הנרטיבים המתנגשים והמורה החושש", ביטאון מכון מופ"ת 54: 6-9.
- שנהב, יהודה, ויוסי יונה (עורכים), 2008. גזענות בישראל, תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.

Apple W. Michael, 1993. *Official Knowledge: Democratic Education in a Conservative Age*, New York: Routledge.

Gregory Rose, Dana, and Ann D. Potts, 2011. "Examining Teacher Candidate Resistance to Diversity: What Can Teacher Educators Learn?" *International Journal of Multicultural Education* 13 (2): 1-19.

Nieto, Sonia, 2005. *Why We Teach*, New York: Teacher College.

Sleeter, C. 2001. "Preparing Teachers for Culturally Diverse Schools: Research and the Overwhelming Presence of Whiteness," *Journal of Teacher Education* 52 (2): 94-106.

Zeichner ken, Katherina A. Payne, and Kate Brakyo, 2015. "Democratizing Teacher Education," *Journal of Teacher Education* 66 (2): 122-135.

דוחות

בדרך להוראה: הכשרה.נט, משרד החינוך, יולי 2014

בן דיין, אורטל, שולה קשת, יוספה טביב-כליף, ושירה אוחיון, מאי 2012. משאבי התרבות בישראל
2008-2011: "קריאה לחלוקת משאבים של משרד התרבות על בסיס עקרונות של שוויון. פלורליזם וצדק
חלוקתי", ליבי במזרח - הקואליציה להקצאה שוויונית של משאבי התרבות בישראל.

חסון, יעל, ונוגה דגן-בוזגלו, דצמבר 2013. "בידול תעסוקתי ופערי שכר בין נשים לגברים", מרכז אדוה,
מכפ"ל דוח שנתי 2010, המרכז הארצי לבחינות והערכה.

עלי, נוהאד, 2013, "יצוג האזרחים הערבים במוסדות להשכלה גבוהה", עמותת סיכוי.

קרליץ, צור, ענת בן-סימון, רפיק אברהים, וזוהר אביתר, ספטמבר 2014. "הבדלים בין דוברי עברית
לדוברי ערבית ביעילות הקריאה של טקסטים בשפת האם", דוח מרכז 408, מרכז ארצי לבחינות ולהערכה.

Education at a Glance 2010 OECD